

Сергій Семенчук

(м. Хмельницький)

Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середньої Подністрянщини

В публікації на основі археологічних джерел автор характеризує язичницькі пам'ятки регіону, як місця молінь для здійснення ритуальних церемоній.

Ключові слова: язичництво, ритуал, святилище, жертвоприношення, Середнє Подністров'я.

В духовному світогляді слов'ян велику роль відігравали вірування та обряди, які супроводжували їх від народження до самої смерті, вимагали великої кількості культових місць і святилищ для молінь, жертвоприношень та гадань [24, с. 23].

До найбільш помітних археологічних споруд, пов'язаних з язичництвом, які відображують значною мірою духовний світ давніх слов'ян, відносяться святилища, тобто місця молінь та жертвоприношень [13, с. 134].

Ще недавно серед вчених дискутувалося питання щодо наявності у слов'янських племен України I тис. до н.е. культових споруд. Домінувала точка зору, згідно з якою слов'яни-язичники здійснювали свої обряди під відкритим небом [14, с. 91].

М.С. Грушевський вважав, що у давніх слов'ян, як і у інших індоєвропейських народів «для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де чоловік особливо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, де він вважав можливим зблизитися до її таємничої сили якнайближче». Тому, на його думку, слов'яни могли молитися на полі до неба, в лісі або коло води, жертвуючи таємничим силам природи коло криниць і боліт, біля дерев [11, с. 325]. Не відкидаючи наведених думок, вони на нашу думку, однозначно

повідомляють про існування рукотворних святинь у слов'ян, зокрема у I тис. н.е на лівобережжі Середнього Подністров'я [24, с. 134].

Значно менше відомостей ми маємо про витoki слов'янської релігії кінця I тис. н.е. Нажаль цей період дуже скупо відбито в писемних джерелах. Тому вважаємо тематику дохристиянської релігії досить актуальною і недостатньо вивченою в зазначеному регіоні.

Вивченню витоків духовної культури регіону присвячені численні роботи дослідників (Ю. Сіцинського, В. Гульдмана, Б. Тимощука, І. Русанової, І. Винокура, Р. Забашти, Д. Козака, О. Приходнюка, та інших).

Особливо важливими відкриттями в області духовної культури слов'ян лівобережжя Середнього Подністров'я ознаменувалися останні десятиліття XX ст. Відкриття такого масштабу дозволяють у повній мірі підтвердити наявність у слов'ян сакральних місць для молінь та відтворити їх вигляд на основі археологічних джерел.

Слов'янами Середнього Подністров'я залишено цілий ряд культових пам'яток, вивчення яких дає можливість скласти певні уявлення про їхні первісні вірування та духовну культуру населення регіону. Вони в свою чергу поділяються на два типи: святилища (Ставчани, Іванківці, Бакота, Горошова), та культові місця (ритуальний жертovníк на слов'янському поселенні VI-VIII ст. поблизу м. Городок Хмельницької області). Хронологічно дані об'єкти датуються II-XI ст. Розгляд сакральних об'єктів цього часу свідчить про існування досить розвинутої системи ідеологічних уявлень, стійкої культової архітектури та атрибутики тогочасного суспільства давніх слов'ян. Що дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для моління та жертвоприношення у слов'янських племен [13, с. 138]. Хронологічні дані для більш раннього періоду на даний час відсутні. Це пояснюється тим, що у середині I тис., коли слов'яни жили в селищах, і були об'єднані у великосімейні общини, вони використовували в культових цілях невеликі жертovní майданчики і жертovní ями, розташовані на території могильників або на краю поселень, подібні до

досліджених біля містечка Городка. У VIII-X ст. серед рукотворних язичницьких об'єктів були вже не тільки культові місця (жертвні ями та майданчики), а й більш складні об'єкти – святилища [16, с. 32-33].

Загальною особливістю культових об'єктів є їх розташування за межами населених пунктів, зазвичай на підвищенні або на високій горі. Безсумнівним свідченням культової приналежності об'єктів є знахідки ідолів та спеціальних місць, де вони знаходились (капищ), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному місці. Виділяється цілий ряд конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: символічна огорожа, округла форма капищ з ідолом в центрі, широке використання каменю та кам'яних вимосток, наявність священних колодязів, цілющих джерел, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає ціле коло пам'яток, які виділяються з-поміж звичайних житлових та виробничих комплексів.[24, с. 24-25].

І.П. Русановою розроблено наступні критерії за якими пам'ятку є можливість віднести до культової.

1) Розташування об'єкту (наприклад, ями або споруди): в незвичному місці – на могильнику, краю поселення. Або, навпаки, в його центрі, збоку від заселеної території.

2) Незвичайна для споруд, що її оточують, форма або конструкція – круглі капища, кругла або довга, без вогнищ або з декількома вогнищами будівля, кам'яні та багат шарові глиняні вівтарі, особливої форми вимостки, наявність сакрального кордону.

3) Жертвний склад знахідок – кістки людини, кістки багатьох тварин, зібрані разом, особливо черепа і щелепи, перепалені кістки в ямах та вогнищах, наявність амулетів та ідолів. Сліди вогню.

4) Аналогії до споруд, функція яких є незрозумілою, серед достовірно культових об'єктів.

5) Зіставлення з етнографічними даними або опис у давніх

письмових джерелах [23, с. 11].

В науковій літературі знаходимо класифікацію культових пам'яток які в свою чергу поділяються на декілька видів і типів. До особливого виду пам'яток належать культові місця – ями або площадки, які були споруджені людиною для жертвоприношення а потім залишені із якихось причин. До одного із головних видів культових пам'яток належать святилища – місця постійних молінь і жертвоприношень, на яких знаходився ідол. Останні поділяються ще на декілька типів: 1) круглі майданчики-капища з ідолом в центрі, обмежені рівчаком або системою окремих ям; 2) такі самі майданчики, обмежені валом і ровом (малі городища-святилища); 3) криті дерев'яні споруди, всередині яких стояли ідоли (храми); 4) городища-сховища, що одночасно відповідали культовим цілям і містили окремі культові об'єкти; 5) великі культові центри, в яких поєднувались елементи всіх типів святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [24, с. 25].

Дослідник І.С. Винокур вказує на те що храмові язичницькі функції могли виконуватись не тільки у спеціальних приміщеннях, а й просто неба. Тому монументальні кам'яні антропоморфні ідоли у супроводі спеціально споруджених ритуальних кам'яних вимосток-вогнищ (Іванківці, Ставчани та ін.), він вважає язичницькими храмами просто неба. Але були у східних слов'ян і язичницькі храми в приміщеннях (Лепесівка) [6, с. 106-113].

В цьому повідомленні характеризуються відомі на сьогодні археологічні об'єкти на яких здійснювались ритуальні церемонії слов'янами-язичниками у I тис. н.е., за класифікацією В.В. Седова вони поділяються на дві групи [25, с. 261]. Такого розподілу культових пам'яток дотримуються у своїх працях: І.І. Заєць [12, с. 207-209], Л.П. Михайлина [17, с. 198-199], Д.Н. Козак.

До окремої групи відносяться сакральні місця невеликих розмірів – святилища общинного користування. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією

або кількома общинами, об'єднаними сімейними зв'язками. Подібні пам'ятки характерні для всього I тис. н.е. За морфологічними ознаками вони поділяються на три типи [13, с. 147].

1. Святилища-житла. Вони розташовувались на селищах і зовні нічим не відрізнялись від інших споруд. Всередині приміщення знаходилися ритуальні предмети (ідол, житлових ритуальний посуд), жертвне вогнище. Це святилища найбільш ранньої форми. Сюди відноситься святилище в с. Горошова, Загаї, Лепесівка.

Культова антропоморфна споруда відкрита С.П. Пачковою на ранньосередньовічному поселенні останніх століть до н.е. біля с. Горошова у Борщівському районі Тернопільської області. Вказаний об'єкт мав прямокутну форму, і був заглиблений у материк до 0,4 м. Стіни орієнтовано точно за сторонами світу. Довжина споруди 4,4 м, ширина 4,2 м. У північно-західному куті знаходилася яма від стовпа, у центрі – яма овальної форми розмірами 1,8x1,3 м залягаючи на глибину 0,2-0,3 м від рівня долівки. На північному борту ями знаходилися рештки ритуального вогнища. У ямі, крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин, дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки і прикраси. На селищі Горошова, крім культових ям зафіксовано і кам'яні культові вимостки. С.П. Пачкова стверджує що на території Горошівського селища функціонував культовий центр, де проводилися ритуальні обряди кількома родовими общинами [21, с. 4-63].

2. Святилища відкритого типу. Вони розташовувались всередині селищ (Іванківці, Ставчани, Бакота,). На території лівобережжя Середнього Подністров'я вони виникли в середині – другій половині I тис. н.е. Одним із головних атрибутів таких святилищ були один або кілька ідолів із комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертвників). Д.Н. Козак вважає що вони виникли, в результаті якісно нового етапу в розвитку міфологічних поглядів місцевих племен.

Дослідники В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський з таким типом

святилищ пов'язують камені-жертovníки із зображеннями солярних знаків, людей та тварин (Межигір'я Тернопільської обл.) [11, с. 119].

3. Святилища-жертovníки (требища або вівтарі). Будувалися безпосередньо на поселеннях (Городок).

Насамперед увагу привертає язичницьке святилище із скульптурами на черняхівському поселенні біля с. Іванківці в Новоушицькому районі Хмельницької області, на якому у 1951 році під керівництвом українського археолога М.Ю. Брайчевського було проведено археологічні розвідувальні розкопки, а в 1952 р. археологічна експедиція під керівництвом В.Й. Довженка здійснила більш ширші археологічні дослідження [18, с. 2]. Дослідження були зосереджені на місцезнаходженні всіх трьох ідолів. Особливо першого з них, який стояв на своєму першопочатковому місці – там, де він був покладений в першій половині I тисячоліття н.е. Саме тут і вдалося виявити безпосередні залишки давньослов'янського язичницького святилища.

У 1952 р. досліджено загальну площу 100 м², математичним центром якої був ідол. Південно-західна сторона розкопу виявилась зовсім порожньою; на північно-східній – виявлено десять ям діаметром від 0,50 до 1,00 м, заглиблених в землю від 0,40 до 1,00 м. Ніякої системи в розташуванні ям не простежено; заповнення їх не мало в собі речового матеріалу, лише зрідка зустрічались дрібні уламки кераміки черняхівського типу, дрібне каміння, а у деяких місцях – шматки обпаленої глини, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [1, с. 238].

Ідол, безсумнівно, стояв на вільному, незабудованому місці. Безсистемне розташування ям виключає можливість їх трактування як подібних до стовпів якої-небудь споруди. На думку В.Й. Довженка вони мали культове призначення і були пов'язані з якимось невідомим язичницьким ритуалом. Можливо, у деяких з них стояли дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів; інші – напевно, помічають місця жертovníх вогнищ [18, с. 7].

Під час розкопок площадки, безпосередньо навколо ідола, зустрічався характерний черняхівський матеріал. Основне місце серед знахідок належить кружальній кераміці та фрагментам ліпного посуду. У чималій кількості знайдено кістки домашніх та диких тварин. Крім того, знайдено дві бронзові фібули та залізний серповидний ніж.

Досить цікава картина була виявлена на деякій відстані від скульптури, у напрямку на північ. З'ясувалось, що площадку, на якій стояв ідол, було оточено цілим рядом різнобічних споруд, які мали ритуальне значення і в своїй сукупності складали комплекс капища [1, с. 238-262].

Другим важливим центром язичництва являється святилище в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. Там дослідники І.С. Винокур та Г.М. Хотюн в 1963 році провели археологічні дослідження на місці добре збереженого язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою з вибитим на ній солярним знаком [8, с. 124].

Навкруги ідола та кам'яної конічної стели на глибині 0,6-0,7 м були виявлені залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Від вогнищ залишились скупчення обпаленого каміння, золи і залишків деревного вугілля. Також зустрічались кістки тварин та уламки посуду черняхівської культури [19, с. 11]. З'ясувалося, що капище розташовувалося у відокремленому місці, хоча й на території поселення, складаючи його частину. Відстань між ідолом та стелою, судячи з реконструкції, була близько 3 м. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальні вогнища [4, с. 43]. Два з них збереглись краще, їх діаметр від 1 до 1,2 м, інші – гіршої збереженості [10, с. 210-211]. Тут, очевидно, приносили у жертву тварин і птахів. Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувались на місці поселення черняхівської культури та були безпосередньо пов'язані із вказаним поселенням [19, с. 12].

Цікаві деталі вимальовувались під час досліджень язичницького капища в Ставчанах. Горизонтальне положення обох скульптур вказує, що вони були покладені навмисно. Більш того, покладені ниц ідоли були потім ретельно присипані шаром землі товщиною 70-80 см. На думку дослідників І. Винокура та Б. Тимощука, ставчанські скульптури були присипані служителями культу – жерцями – у момент якоїсь військової небезпеки, що в умовах першої половини I тис. н.е. у лісостеповій зоні Південно-Східної Європи було звичайним явищем. Вірогідно, капище приховали, щоб вороги не змогли «опоганити» його. Завдяки цьому язичницькі скульптури із ставчанського святилища збереглися до наших днів у доброму стані. Отримані дані – це сліди язичницького капища на території черняхівського поселення у вигляді відокремленого прямокутного майданчика, по кутах якого горіли чотири ритуальні вогнища [4, с. 43]. У центрі капища були встановлені кам'яні стели [2, с. 24].

Археологічний загін в складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом І.С. Винокура в 1964 р. провів археологічні дослідження околиць с. Бакоти Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [22, с. 130].

У 1964 р. під час досліджень на території літописного міста Бакоти проводились розвідувальні роботи і на її периферії. На лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка [9, с. 139], у деякій літературі зустрічається назва Пушкарівка, на місці черняхівського поселення увагу дослідників привернуло невелике підвищення. Це підвищення, як і все черняхівське поселення, розташоване в місці, де безіменний струмок впадає у р. Дністер. На згаданому підвищенні лежало два уламки тесаного каменю-вапняку. Вони мають прямокутну у поперечному перерізі форму (ширина – 0,50-0,55 м; товщина – 0,29-0,30).

На місці виявлених уламків закладено розкоп. На глибині 0,35–0,50 м простежувалася черняхівська кераміка та кістки тварин [3, с. 309-310]. На

думку дослідника І.С. Винокура знахідки якоюсь мірою нагадують місце жертовника-капища, відкритого і дослідженого в Ставчанах на Середньому Дністрі. Там також зустрічалися обпалені камені вогнищ, кераміка і кістки тварин. Можливо тут вважає дослідник, як і в Ставчанах, знаходився давній язичницький жертовник [9].

В 1969-1970 роках були досліджені залишки черняхівського жертовника-капища в урочищі На Клину [7, с. 284]. Його було відкрито і досліджено на невеликому підвищенні надзапальної тераси Дністра. Тут на денну поверхню виступали камені з обпаленою і частково підправленою поверхнею. Навколо цих каменів було закладено розкоп площею біля 125 м².

На глибині 0,45-0,50 м під час розчистки окреслено місця давніх ям-заповнень з кістками тварин та уламками черняхівського посуду, рештки давнього вогнища викладеного камінням. Вказане вогнище перекривало зруйновану гончарну піч. Діаметр вогнища й розвалу каменів його вимостки – 1,9 м. Під час розчистки на місці вогнища простежується значна кількість попелу, деревного вугілля та кісток тварин. Вогнище розташовувалось чітко на схід від великих каменів жертовника. Основа вогнища пропалена досить інтенсивно та підмазувалась рідкою глиною [3, с. 307-309].

На думку дослідників І.С. Винокура та О.М. Приходнюка перед нами рештки капища-жертовника черняхівської культури. Цікаво, що крім кісток тварин на місці капища зафіксовано людські черепи-рештки, очевидно, жертвоприношень людини, звичай який міг побутувати у дністрянського населення першої половини I тис. н.е. [5, с. 113]. Людські жертвоприношення здійснювались нечасто, вірогідно, в найбільш екстремальних ситуаціях. На рівні давньої поверхні біля великих каменів (між вогнищем і північно-східним краєм каменю) знайдено шліфовану кам'яну плитку – брусок для ножів. Дослідники вважають що ця знахідка має пряме відношення до принесення жертв на місці язичницького капища-жертовника [3, с. 309]. Враховуючи те що капище-жертовник в урочищі «На Клину» був розташований поряд з гончарними печами черняхівців (тут досліджено три

гончарні горни). І.С. Винокур вважає що вказане капище могло бути пов'язано із обоженням дії небесного і земного вогню [5, с. 113].

В селі Бедриківці Городоцького району, в урочищі Лиса Гора, яке розташоване приблизно на відстані 1,5 км на північний-схід від села (лівий берег Смотрича). Під час земляних робіт на рівні біля 50 м над лінією струмка бульдозер зачепив обгоріле каміння. Під час огляду місцевості та підбору підйомного матеріалу з'ясувалося, що недалеко від відкритих каменів є культурний шар раннього заліза. Він представлений характерною ліпною керамікою з валиком. Зустрічались кістки тварин. Після розчистки з'ясувалося що бульдозер наштовхнувся на залишки жертovníка. Він був викладений з каміння, та в плані мав форму круга. Діаметр кладки біля 6 м. Потужність кам'яної вимости по вертикалі – 0,35-0,45 м. В центрі жертovníк мав лінзовидне заглиблення, дно якого досить обпалене. Камені лежали досить щільно одне біля одного. В центральній частині зустрічаються фрагменти глиняної обмазки. По всій площині споруди спостерігається значна кількість золи та вугликів. Тут знайдено кістки тварин та окремі фрагменти кераміки яка аналогічна тій яку було знайдено під час огляду місцевості. На думку дослідників І.С. Винокура та О.М. Приходнюка це залишки жертovníка ранньоскіфського або скіфського часів [20, с. 13].

На поселенні рубежу і перших століть н.е. біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району у 1993 р. експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету було відкрито залишки язичницького святилища округлого в плані (3,8x4 м); нижня, заглиблена в землю, частина споруди мала утрамбовану долівку. На її площі виявлено залишки давніх вогнищ, попіл, деревне вугілля, кістки тварин та фрагменти кераміки [6, с. 284]. Поблизу одного з вогнищ виявлені зооморфні глиняні фігурки бика і коня, які дослідник І.С. Винокур відносить до певних тотемічних вірувань давнього населення [15, с. 218]. Але пов'язаних із землеробським укладом. Адже бик і кінь – це тяглова сила, яка

використовувалася під час оранки та інших операціях, пов'язаних з землеробством [6, с. 285].

Отже, скупчення спеціальних язичницьких об'єктів на лівобережжі Середнього Подністров'я свідчить про значний розвиток язичництва в регіоні, відгомін якого ще тривалий період спостерігався і після прийняття християнства. Дослідження показали що такі типи місць для молінь як: святилища-житла, святилища відкритого типу виникли в результаті довготривалої еволюції у міфологічних поглядах слов'ян.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238-262.
2. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини / І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 39 с.
3. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський : Центр поділлєзнавства, 1994. – 363 с.
4. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
5. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
6. Винокур І.С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери / І.С. Винокур // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції./ [редкол.: І.С. Винокур, Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич (відповід. ред.) та ін]. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 106-113.

7. Винокур И.С. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты / Винокур И.С., Приходнюк О.М. // АО 1969 г. – М., 1970 – С. 284-285.
8. Винокур И.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. – 376 с.
9. Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И.С. Винокур // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 136-143.
10. Винокур И.С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И.С. Винокур, Г.Н. Хотюн // С А. – 1964. – № 4. – С. 210-214.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка Т. І. 1991. — 736 с.
12. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу / І.І. Заєць. – Київ: Аратта, 2006. – 328 с.
13. Козак Д.Н. Венеди / Д.Н. Козак. – К.: Інститут археології НАН України., 2008. – 470 с.
14. Козак Д.Н. Етюди давньої історії України / Д.Н. Козак. – К.: Інститут археології НАН України., 2010 – 184 с.
15. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В.П. Мегей // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т. 1(3) Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 213-219.
16. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII-I половини XIII ст: Дис...канд. істор. наук: 07.00.04: Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича. – Ч., 2003. – 260 арк.
17. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. / Л.П. Михайлина. – Київ: Інститут археології НАН України. 2007. – 300 с.
18. Науковий архів інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1968/1а. Довженок В.Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці) // ІА АН УРСР. – Кам'янець-Подільська область. – машинопис укр. мов. 22 с.

19. Науковий архів інституту археології НАН України

Ф. експедицій

1963/29. Винокур І.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году // ІА НАНУ. – 12 с.

20. Науковий архів інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1966/59 Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1966 г., 13 с.

21. Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. / С.П. Пачкова // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К., 1983. – С. 4-63.

22. Приходнюк О.М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. / О.М. Приходнюк // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції [редкол.: Коваленко Л.А. (відповід. ред.), Білецький С.І., Винокур І.С., Гуменюк С.К., Тищенко В.І.]. – Львів.: Каменярь, 1968. – С. 130-132.

23. Русанова І.П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. / І.П. Русанова. – Черновцы: Прут. ІА РАН, Буковинский центр археологических исследований при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002. – 172 с.

24. Русанова І.П. Языческие святилища древних славян / І.П. Русанова, Б.А. Тимошук ; под. ред. С.А. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательство «Ладога-100», 2007. – 304 с.

25. Седов В.В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII в.в. / В.В. Седов. – М. : Наука, 1982. – 328 с.